

חינוך חסידי רגשי ככלי להתמודדות עם החילון במשנתו החינוכית של האדמו"ר רבי קלונימוס קלמיש שפירא מפיאסצנא

צבי לשם

הביוגרפיה של רבי קלונימוס קלמיש שפירא וחזונו לחידושה של החסידות

אחד האדמו"רים המרתקים של המאה העשרים היה רבי קלונימוס קלמיש שפירא (להלן: רבי קלונימוס) מפיאסצנא, שחי בוורשה בין שתי מלחמות העולם ונספה בשואה בחשוון תש"ד.¹ הוא נולד בגרוזיסק ב"ט באייר תרמ"ט, לאביו רבי אלימלך מגרוזיסק, שנחשב זקן אדמו"רי פולין.² אביו נפטר כשהיה בן שנתיים והוא התחנך אצל אחיינו (המבוגר), האדמו"ר ר' ירחמיאל משה מקוזניץ.³ כילד התפרסם בשקדנותו ובקדושתו.⁴ כשהגיע לגיל מצוות התארס עם רחל חיה מרים, בתו של רבי ירחמיאל משה, ובגיל שש עשרה נשא אותה לאישה. בתרס"ט, כשהיה בן עשרים, נפטר חותנו, והוא התמנה לאדמו"ר בפיאסצנא שליד ורשה. בתרע"ג נפטר רב העיר, ואנשי העיר לחצו על רבי קלונימוס לקבל על עצמו גם את רבנות העיר. בהתחלה הוא סירב, אך בסופו של דבר נכנע ללחצים והיה לרב העיר פיאסצנא. אחרי מלחמת העולם הראשונה עבר רבי קלונימוס לגור בעיר ורשה, אבל המשיך לכהן גם כרבה של פיאסצנא. בוורשה כיהן כחבר באגודת הרבנים. הוא נהג לחזור לפיאסצנא כל שנה משבת נחמו ועד לשבת בראשית.

רבי קלונימוס היה נצר לשושלת חסידית של גדולי פולין. בין אבותיו נמנים רבי אלימלך מליז'נסק, החוזה מלובלין, רבי ישראל המגיד מקוזניץ והרב קלונימוס קלמן הלוי עפשטיין, בעל "מאור ושמש", שעל שמו נקרא. אדמו"רים אלה השפיעו מאוד על תפיסתו החסידית. כמו כן הוא הושפע מאוד מכתבי אביו, רבי אלימלך, ומחותנו, הרב ירחמיאל משה מקוזניץ. בנוסף לאלה הושפע רבי קלונימוס גם מספר

¹ מאמר זה הוא הרחבה של פרקים מתוך עבודת הדוקטור שלי: בין משיחיות לנבואה: החסידות על פי האדמו"ר מפיאסצנא, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ח, ושל הרצאה שנתתי בכנס "פרדס" במכללה ירושלים, אדר תשע"ז.

² על רבי אלימלך מגרוזיסק ויחסיו עם אדמו"רים אחרים ראה מ' וונדר, "תשובת רבי אלימלך מגרוזיסק לרבי חיים מצאנז", סיני פא (תשל"ז), עמ' קסד-קסח. רבי אלימלך חיבר שני ספרים, דברי אלימלך ואמרי אלימלך.

³ על החיים בחצרו של הרב ירחמיאל משה ראה מ' שפירא, מדין לרחמים, ירושלים תשכ"ט. הספר תורגם לאנגלית בידי N. Polen, *The Rebbe's Daughter*, Philadelphia 2002.

⁴ א' סורסקי, "מתולדות האדמו"ר הקדוש", נספח לחובת התלמידים, תל אביב תשנ"ב, עמ' רס. אף על פי שאי אפשר לבדוק את "קדושתו" של הילד באופן "מדעי", חשוב לשים לב לדמותו כפי שהיא משתקפת בתודעה של החסידים עצמם. רוב הפרטים הביוגרפיים לקוחים ממאמר זה, על אף הסגנון שלו שמזכיר קצת את ספרי "שבחי צדיקים".

ה"תניא" ומספר "בית אהרן" (של רבי אהרן השני מקרלין, גם הוא קרוב משפחתו), והוא מרבה לצטט מהם.⁵

בוורשה היה רבי קלונימוס פעיל בכמה תחומים, ביניהם כאדמו"ר לחצר חסידית, כמחנך וכראש ישיבת "דעת משה" שהקים, כעסקן הקהילה החרדית וכמחבר ספרים. רבי קלונימוס היה פעיל ב"אגודת שומרי שבת" וייסד את "ההתאחדות המרכזית של הסוחרים היהודים" על מנת להילחם בחילול השבת בעיר. הוא עסק בלימוד תורה (כולל קבלה),⁶ בעבודת ה', וכאדמו"ר – בעזרה ובהדרכה לחסידיו. הוא היה מסור מאוד לחסידיו, ופעם אמר: "רבי שאינו מוכן לילך לגיהנום כדי להציל חסיד שלו מרדת שחת – אינו רבי כלל".⁷ הוא נחשב כבקי ברפואה, ורופאים התייעצו איתו.⁸ בתרפ"ג ייסד בוורשה את ישיבת דעת משה (ע"ש חותנו) ומאז התמסר לישיבה, שהפכה להיות ישיבה חסידית גדולה מאוד והתחנכו בה במשך השנים אלפי תלמידים. רבי קלונימוס היה מעורב מאוד בנעשה בישיבה, החל מהלימודים ועד לשידוכים לבחורי הישיבה. הוא ראה את ייעודה של הישיבה בהוצאת "בני עלייה". הישיבה הייתה הראשונה בפולין שכללה פנימייה, והחסידים ראו בה מעין תקדים לישיבת חכמי לובלין.⁹

רבי קלונימוס נחשב לפדגוג ומחנך מקורי וחשוב, ובשנת תרצ"ב הוציא לאור בוורשה את ספרו "חובת התלמידים", ספרו היחיד שיצא לאור באופן רשמי בחייו,¹⁰ ובו כתב ישירות אל התלמיד החסיד הצעיר בגוף שני. הספר עשה רושם גדול גם בישיבות ליטאיות ובישיבות המוסר.¹¹ בהתקפה הנאצית על ורשה, בתחילת שנת ת"ש, נפגע בנו יחידו, ר' אלימלך בן ציון, מפצצה גרמנית, והועבר במצב אנוש לבית החולים. שם, כשבאו קרובי המשפחה לבקרו, התפוצץ פגז נוסף וממנו נהרגו כלתו וגיסתו של רבי קלונימוס. בסוכות נפטר בנו, ולאחר כמה שבועות גם אימו. מכיוון שאשת רבי קלונימוס נפטרה ממחלה כבר בתרצ"ז נשאר רבי קלונימוס רק עם בתו, רעכיל יהודית. היא נשלחה לטרבלינקא ונרצחה בתש"ב. בתקופת הגטו בוורשה המשיך להנהיג את עדתו בגטו ודרש בו דרשות.

⁵ על השפעת המקורות האלה על הגותו ראה לשם, בין משיחיות לנבואה, עמ' 264–267.

⁶ על יחסו של רבי קלונימוס לקבלה בכלל, ולספר הזהר בפרט, ראה בין משיחיות לנבואה, עמ' 129–143.

⁷ סורסקי, מתולדות האדמו"ר הקדוש (לעיל, הערה 4), עמ' רעא.

⁸ את הידע הרפואי רכש בקריאה של ספרי רפואה. לפי האדמו"ר מפיאסצנא הנוכחי, הרב קלמן מנחם שפירא, נכדו של אחיו, כשהיה במקום שאסור היה ללמוד בו תורה קרא ספרי רפואה ופסיכולוגיה.

⁹ על הישיבה ראה ש' שטמפפר, "ישיבות חסידיות בפולין בין שתי מלחמות העולם", בתוך: ע' אטקס, ד' אסף, י' ברטל וא' ריינר (עורכים), במעגלי חסידים, ירושלים תש"ס, עמ' 365. על עלון הישיבה, "הכרם", שהופיע לראשונה בכסלו תרצ"א, ראה ד"ח זילברשלג (עורך), ספר זכרון קודש לבעל אש קודש, ירושלים תשנ"ד, עמ' 113–132.

¹⁰ חיבוריו האחרים הם: בני מחשבה טובה, שהופץ בשנות העשרים לחסידיו הקרובים ויצא לאור בתל אביב תשל"ג; הכשרת האברכים, שנכתב בערך בתרצ"ה, מבוא השערים, שנכתב בערך בתרצ"ז, ויומנו האישי, צו זורזו, פורסמו ביחד, תל אביב תשכ"ב. דרשותיו לפרשת השבוע ולחגים מלפני השואה פורסמו בדרך המלך, ירושלים תשנ"א, ודרשותיו מגטו ורשה פורסמו תחת הכותרת אש קודש, ירושלים תש"ך, ובמהדורה ביקורתית (בעריכת ד' רייזר) בשם דרשות משנות הזעם, ירושלים תשע"ז. על הכתבים ראה לשם, בין משיחיות לנבואה (שם), עמ' 14; רייזר, דרשות משנות הזעם, כרך א, עמ' 25–74.

¹¹ הרב הלל צייטלין כתב מאמר ביקורת נלהב על הספר בשם "אדמו"ר – אמן פדגוג", שמופיע בספרו של צייטלין ספרן של יחידים, ירושלים תש"ס, עמ' 241–244. סך הכול הגיעו לידינו שבעה ספרים שחיבר האדמו"ר, חלקם ספרי דרוש והאחרים ספרי חינוך והדרכה. על כתביו ראה בין משיחיות לנבואה (שם), עמ' 5–14.

לפני שגורש מהגטו ונרצח הוטמנו רוב כתביו בכד באדמת הגטו כחלק מארכיון "עונג שבת" של ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום, ושם נתגלו לאחר המלחמה ופורסמו.¹² לאחר חיסול הגטו בסוף המרד, בתש"ג, הועבר רבי קלונימוס למחנה ריכוז ליד לובלין, ונרצח בד' בחשוון תש"ד.¹³

רבי קלונימוס היה שילוב מיוחד של ישן וחדש. מצד אחד הוא היה אדמו"ר חסידי במלוא מובן המילה שהנהיג את חסידי חצרו ופעל להחדרת שמירת המצוות, האמונה וערכי החסידות, ומצד שני היה מנהיג שחי בקשר הדוק עם המציאות המשתנה, שכללה השפעות מודרניות של חילוניות, השכלה ומפלגות חילוניות וציוניות. כל אלה השפיעו באופן מכריע על חלקים גדולים של העם היהודי שהקשר שלהם לדת המסורתית נחלש. תופעה זו בלטה בעיקר בקרב הנוער, שהרבה מהם, כולל צעירים ממשפחות חסידיות, התנכרו לקהילה הדתית ועברו תהליך של חילון. לכן בכל ספריו אנו מוצאים ביטויים חריפים לבעיות הדור, כולל עוני ואנטישמיות, זלזול בקיום מצוות – ובעיקר חילול שבת, ובעיות קשות בשדה החינוך.

לדעתו של רבי קלונימוס, החסידות מזמן איבדה את יופייה וירדה מגדולתה. במקום החיוניות והרעננות של ראשית התנועה היא הפכה ללא יותר מקבוצה חברתית המזוהה על ידי לבוש מסוים, מנהגי תפילה מיוחדים וקשר שטחי לאדמו"רים. לחסיד הממוצע אין מושג מהי המשמעות האמיתית של החסידות כדרך מיוחדת בעבודת ה'. עקב כך, ערכים מרכזיים בעולם החסידי נשכחים, או נשמרים בצורה חיצונית ושטחית. מובן שבמצב כזה, שבו האידיאולוגיה החסידית כה נחלשת, קל יותר לנוער לעזוב את הקהילה על מנת לחפש אלטרנטיבה דתית או פוליטית שנראית משמעותית ורלוונטית יותר לחייו.

רבי קלונימוס נלחם נגד תופעות אלה דרך הפעילות הציבורית שלו כאדמו"ר, כראש ישיבה וכמחנך, ובאמצעות ספריו. בכתביו הוא הציג הגדרה תאורטית של החסידות וגם תוכנית פרקטית ומפורטת ליישום. בתוך ההגדרה התאורטית נמצאת תאוריה היסטורית של התפתחות החסידות וזיקתה לנבואה ולזרמים קדומים של הקבלה, חידושיו של הבעל שם טוב וזרמים בתוך החסידות. הוא מרבה לכתוב על נוכחותם של ניצוצות קדושים בכל המציאות, ורואה בחסידות חזרה אל הנבואה שתופיע מחדש כחלק מתהליך הגאולה.¹⁴

הפן הפרקטי של תוכניתו כולל שיטה חינוכית לנערים, תפקיד הרבי ויחסי הגומלין שלו עם חסידי הקרובים ועם פשוטי העם. הוא מדבר על נסיעה לצדיק, על ההקמה מחדש של "החברייא הקדושה", שיקום מוסד ה"קעסט" לאברכים,¹⁵ תפילה, תלמוד תורה, "מדיטציה" ותרגילי דימוי מודרך, ניגון וריקוד,

¹² על תהליך ההטמנה, הגילוי, העריכה והפרסום של כתבים אלה ראה ד' רייזר, דרשות משנות הזעם, ירושלים תשע"ז, עמ' 61–25.

¹³ מתנהל ויכוח בין החוקרים היכן הוא נרצח. לפי פולן (N. Polen, *The Holy Fire*, Lanham 1994, pp. 154–156) הוא נרצח במחנה העבודה טרניקי ליד טרבלינקה, ראה שם גם עמ' 185 הע' 27; סורסקי כותב במאמרו שבסוף אש קודש, עמ' 28, "במחנה ריכוז שבקרבת לובלין", ולפי אסתר פרבשטיין רבי קלונימוס נרצח במחנה העבודה בודזין שבאזור לובלין (א' פרבשטיין, בסתר רעם, ירושלים תשס"ב, עמ' 435).

¹⁴ ראה לשם, בין משיחות לנבואה, עמ' 76–91.

¹⁵ הביטוי "אכילת קעסט" היה כינוי לתופעה שבה הורים או חותנים של אברכים צעירים פרנסו אותם במשך כמה שנים על

ותפקידה הרוחני של האישה. שיטתו החינוכית מתחילה מהנוער ומגיעה לאברכים, שהם אמורים להיות העילית של החברה החסידית. אלה אמורים להתחבר יחד בקבוצות סודיות של עובדי ה'. במאמר זה אעסוק במצב הדתי והחינוכי של יהדות פולין בשנים שבין שתי מלחמות העולם כפי שהוא משתקף בכתביו של רבי קלונימוס. אראה שרבי קלונימוס ראה בדורו משבר רוחני וחינוכי חמור מאוד ופיתח מגוון תגובות ושיטות להתמודדות עם הבעיה, ובמיוחד בשדה החינוך. כמובן אין לראות בשיטתו תגובה לבעיה גרידא, אדרבה, יש לראותה כחלק ממהלך רוחני כולל לחידוש פני החסידות; עם זאת אין להתכחש לכך שרבי קלונימוס גם השתדל להתמודד עם מציאות קשה, מציאות שהוא זיהה ותיאר בפתיחות ובכנות רבה. לבסוף נהרהר על ההשלכות של שיטתו החינוכית גם בשדה החינוך העכשווי. למרבה הפלא אפשר לגלות קווי דמיון בין חלק מהקשיים החינוכיים שהיו בפולין בשנות השלושים של המאה שעברה ובין אלה שקיימים במדינת ישראל בראשית המאה העשרים ואחת.

הרקע ההיסטורי: ירידת הדת והחסידות בפולין לאחר מלחמת העולם הראשונה

דעה נפוצה בין החוקרים היא שהחסידות המאוחרת איבדה הרבה מהחידוש ומהיפוי הפנימי שהיו לה בראשית דרכה.¹⁶ גם מתוך העולם המסורתי הושמעה ביקורת דומה. כבר לפני התקופה שאנו דנים בה כתב הרב קוק באיגרת בשנת תרס"ח: "אפילו החסידות, שכל יסוד הוויתה בעולם היה להאיר את האור האלקי בעשירות ובזריחה מבהקת בכל לב וכל מח, שנתה את טעמה, והיא הולכת עכשיו רק בדרך החרדות הפשוטה, עד שאין בינה ובין המתנגדות מאומה".¹⁷ גם ההוגה ר' הלל צייטלין, שחי בוורשה באותה תקופה של רבי קלונימוס וכתב על ספרו "חובת התלמידים",¹⁸ הרגיש במצב הזה, ולכן עשה תוכנית משלו ל"חידוש החסידות", בכוונה לכונן "חסידות דלעתיד לבא". כך הוא כותב:

מפני שהחסידות שבימינו אלה התרחקה הרבה מחסידותו של הבעש"ט – ובמה? – פשוט. אין עוד בחסידות שבימינו אותו העוז, אותו המרץ, אותה החיוניות הרעננה שבשלוש האהבות של הבעש"ט. כלום אין החסידים של עתה מדברים על כל אותם הדברים הנשגבים של הבעש"ט? כן. מדברים. אבל מה הם עושים? [...] העושים מן החסידות דבר שבחיצוניות גרידא; הלומדים ומתפללים בלא טעם; הרודפים אחר העושר והכבוד לא פחות מאלה שאינם חסידים; המעריצים ומקדישים את ה"רביים" שלהם ומבטלים את יתר ה"רביים" וחסידיהם [...] החושבים את עצמם לקדושים וטהורים ואת כל אלה שאינם מתנהגים כמוהם בכל דבר –

מנת לאפשר להם לעסוק בתלמוד תורה ללא דאגות כלכליות.

¹⁶ ראה, למשל, גרשם שלום (G.G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1974, p. 32): "...its decay into a political instrument of reactionary forces" ראה גם מ' פייקאז', חסידות פולין, ירושלים 1990, עמ' 37–80.

¹⁷ הרב א"י הכהן קוק, אגרות הראי"ה, א, ירושלים תשנ"ב, עמ' קסא.

¹⁸ להשוואה בין שיטותיהם של רבי קלונימוס ושל ר' צייטלין ראה לשם, בין משיחיות לנבואה, עמ' 196–221.

לרשעים וטמאים; המרבים בקנאות שאינה צריכה וממעטים באהבת ד' טהורה; הרודפים את בני הנעורים בעד כל דבר קטן, מרחקים אותם ודוחפים אותם בזה בידיים לכתות השמאליות, להריסה, לכפירה.¹⁹

מן הראוי לציין שהיום יש גם שכותבים בסגנון של רומנטיזציה של התקופה. דוגמה מאלפת לכך נמצא בדברי האדמו"ר מסלונים, הרב שלום נח ברזובסקי (בעל הספר "נתיבות שלום"), בספרו "קונטרס ההרוגה עליך":

נעורר ונעלה כאן את זכרון ירושלים, את זכר מקור הקדושה שנתברכנו בו עת היינו שרויים בגולת אירופה, ואשר הוכחד ללא שריד באכזריות כה איומה. נמסור לדורות יבואו את רשמי אותה תקופה רבתי הוד ותפארת, עת היתה יהדות התורה והחסידות בשיא התפתחותה ושגשוגה [...] יהודים קדושים ופשוטים בתכלית, יהודים ברי-לבב אשר את כל ישותם אפפה אך אורה רוחנית.²⁰

לעומת זאת, דעתו של רבי קלונימוס נכתבה בזמן התרחשות האירועים ולא במבט לאחור. מדבריו במקומות רבים יוצא תיאור דומה יותר לזה של הלל צייטלין הנ"ל, תמונה של קהילה במשבר רוחני עמוק שפגע בכל שכבות העם היהודי בפולין, כולל בחסידים.²¹ לאור דבריו במקומות רבים יש לשער שרבי קלונימוס דאג מאוד לעתיד הקהילה היהודית המסורתית והחסידית.

¹⁹ ה' צייטלין, ספרן של יחידים, ירושלים תש"ם, עמ' 45–46.

²⁰ הרב ש"ח ברזובסקי, קונטרס ההרוגה עליך, ירושלים תשמ"ח, עמ' 21. נכון שהרב ברזובסקי כותב על התקופה בדיוק לפני השואה ורבי קלונימוס כתב בשנות השלושים, אבל לכאורה המצב הרוחני שרבי קלונימוס תיאר לא השתפר, וסביר להניח שאף החמיר. כיום יש גם דעה מאוזנת יותר בקרב חלק מהחוקרים המדברת על "רנסנס" חסידי בפולין בין המלחמות לצד הירידה הדתית הכללית. ראה ד' רייזר, "חסידות המאה העשרים וניצני הנאו-חסידות", דעת 54 (כסלו תשע"ב), עמ' 27–31.

²¹ כך מתאר נחמיה פולן את המצב שעמד בפני רבי קלונימוס (N. Polen, "Sensitization to Holiness", *Jewish Action*) [Winter 1989-90], pp. 30–31.

"The period between the two World Wars was a time of revolutionary change for Jewish family life in Poland [...] The processes of Polonization and secularization were affecting the youth in particular, so that parents steeped in tradition were often viewed by their children as being hopelessly backward. In addition, the shift of population to the large cities brought new pressures and tensions to the *Hassidic* movement [...] The *Hassidic* milieu was quite different from the largely rural setting of the movement's pristine youth. Warsaw, for example, was known as the 'Paris of Eastern Europe', it boasted a vibrant cultural life [...] Even for those youngsters who could not or did not wish to assimilate into Polish society, the many active Jewish youth movements provided an avenue for political activity as well as a nurturing environment, a surrogate home. These socialistic, Zionist, Yiddishist, and other youth movements were largely secular in nature and served as a vehicle of escape [...] Defections were becoming increasingly common even in *Hassidic* circles. Finally, when we recall the extreme poverty which prevailed in the Jewish community... we get some glimpse at the problems which faced the *Hassidic* educator. It must also be noted that the *Hassidic* movement had undergone changes since its early days [...] By the twentieth century, the appellation *Hassid* often had more to do with

במקומות רבים בכתביו רבי קלונימוס עוסק בתופעת החילון ובבעיות החינוכיות והרוחניות שבאו בעקבותיה. אסקור כמה מהם על מנת להבין לעומק את המצב כפי שראה אותו רבי קלונימוס, ולאחר מכן אעמוד על הפתרונות שהוא הציע.

ב"חובת התלמידים" רבי קלונימוס מתאר את המצב האמוני של הדור הצעיר:

ועל זה ידוה לבנו ותסמר שערות ראשנו, בראותינו את הדור הצעיר, איך יצא נתכפר [כלומר, נעשו כופרים] ודעותיו דעות של כפירה, רחמנא ליצלן, אין בו לא אמונה, לא יראה ולא תורה, שונאים את ה' יוצרם ואת ישראל עבדיו. מנהלי וראשי הישיבות הנמצאים בראשם ורבים בתוך ישיבותיהם ותלמידיהם, אשר לצערנו רק בחורי חמד נגד עיניהם, מתנחמים [...] אבל יושיטו נא אלה את ראשם חוץ מארבע אמות של ישיבותיהם, ויראו נא את ההמון הגדול החפשים רחמנא ליצלן [...] בתי המדרש שהיו מלאים לומדי תורה נתרקנו, ותחתם נתמלאו אגדות וחבורות אשר מטרתם כפירה [...] אף בעלי המלאכה והסוחרים אשר לפנים אף אם לא היו לומדי תורה, מכל מקום יהודים נאמנים היו, ועכשיו כבני הנער כפרו [...] והאם נסתפק בקמץ התלמידים אשר בישיבותינו בלבד, האם זה הוא העם ישראל כלו.²²

רבי קלונימוס אינו דואג רק לצעירים שאינם נמצאים במסגרת ישיבתית. הוא גם חרד לעתידם של בחורי הישיבה עצמם:

והאם גם בתלמידי ישיבותינו כבר בטוחים אנו [...] הן אמת שהתלמידים שכבר הגיעו לכתות הגבוהות, ובפרט אותם שכבר הגיעו להוראה ואת כרסם מלאו בתורה ועבודה, בהם כבר בטוחים אנו יותר, בעזרת ה', שישארו בהיכל קדשו ובעבודת הקדש. אבל האם כולם יגיעו לכתות הגבוהות, כמה מן התלמידים אשר בכתות הנמוכות אי אפשר להם להמשיך את לימודיהם הלאה, ויוצאים ברצון או באונס למסחר או למלאכה [...] ובמה אנו בטוחים שלמחרת בעזבם את הישיבה או לאחר זמן קצר, לא יתפקרו ולא יחללו את השבת חס ושלום, כאשר עינינו בעוונותינו כבר ראו.²³

רבי קלונימוס מנתח את התהליך הפנימי של הנער העוזב את האמונה ואת שמירת המצוות, ומציע שיטה חינוכית חדשה בתגובה למצב הקשה:

על פי רוב אין הנער סר מדרכי ה' בפעם אחת, לא מחלל שבת בפעם אחת, אף אינו יוצא מבית המדרש לטרטיראות, להבדיל, פתאם. הגמרא (שבת קה ע"ב) אומרת: "כך אמנותו של יצר הרע, היום אומר לו עשה כך ולמחר עשה כך" וכו'. בהשקפה ראשונה מתקבל הרשם מגמרא זאת שאיננו מתחיל מיד בעברות החמורות, אלא בהדרגה הולך מהקל אל הכבד, אבל במציאות גם טרם שבא למעשה הראשונה הקלה ביותר, גם בדעתו פנימה המשבר לא נעשה פתאם ובפעם

attachment to a specific community, adherence to its modes of dress and loyalty to its leader, than with the fostering of inner spirituality as taught by the Ba'al Shem Tov and his disciples"

²² חובת התלמידים, עמ' יב.

²³ שם, עמ' יב-יג.

אחת, רק לפני שנה או יותר התחילה דעתו להתפצע מעט [...] רבותיו ואף חבריו היותר קרובים אינם מכירים בו אז שום השתנות, אך מעט מעט הפצע מתעמק בנפשו ומתרחב במחשבתו מנפש ועד בשר מכלה, ופתאם קול רעש נשמע, והוא עזב את בית אלקים ונפל לבאר שחת, רחמנא ליצלן.²⁴

במקומות מספר רבי קלונימוס מצביע על לחץ כלכלי²⁵ וחברתי כגורם העיקרי לעזיבה של צעירים את הישיבה, ובעקבות כך גם את הדת. בדרשה לחג שבועות תרצ"ד רבי קלונימוס כותב:

זאת היא אחת מעיקרי הסיבות שבחורי ישראל נשחטים, בהיותם יחד עם פורקי עול במסחר, מלאכה בבית וברחוב, עד שנדמה להם שלא יפה להם מבלתי היות כהפושעים [...] אם לא ילכו בעקבותיהם.²⁶

ובדומה לכך גם ב"אש קודש", בדרשה לראש השנה ת"ש:

עתה בעתים הללו יכולים לאמור בצדק, שמן בני הנעורים אשר מתפקדים וסרים מדרך הטוב ר"ל רבים יותר מפני שרואים מאחרים שעושים כן, מאשר אלו שסרים מפני פתוי יצה"ר בלבד [...] כי אם לאו לא יחשב לחכם, רק לבני דור הישן וכדומה.²⁷

ובדרשה לפרשת בלק, ת"ש:

באם נכשל אחד מן הבחורים בני תורה ועוזב את חבריו עם תורתם, ונעשה בעל מלאכה או סוחר וגם יצא חוץ לשיטה ר"ל, הסבה היתה שנפגמה אמונתו והתחיל לחקור ולחשוב מה יהיה תכליתו מאין יקח פרנסה וכדומה.²⁸

אבל מצד שני ראוי לציין קטע אחר מ"אש קודש", פרשת עקב תש"א, שמצביע על מגמה הפוכה, לפחות עד השואה:

זה כמה שנים שבנים רבים מאבות חרדים לדאבון לבנו נתרחקו מתורה ומדרך אביהם ונעשו חפשים ר"ל, אבל לעומת זה נתן ד' בלב בנים מאבות הדיוטים שמעצמן יתקרבו לתורה אף עמדו בנסינות ובלבד שיהיו בני תורה וחסידים [...] משא"כ עתה בחורים המתרחקים ישנם הרבה מרוב צער ועוני, אבל בחורים מאבות הדיוטים שיבאו להתקרב אין גם אחד, פשוט מפני [...] שאין בתי מדרשים ושטיבלעך שהם היו מושכים ומעוררים עד עתה את בחורים כגון אלו לתורה ועבודת החסידות, וגם פשוט סיבת כל ההתרחקות עתה הם רק צרות ישראל המרות כ"כ.²⁹

²⁴ שם, עמ' יז.

²⁵ ראה לדוגמה שם, עמ' עא, קכא.

²⁶ דרך המלך, עמ' שע.

²⁷ אש קודש, עמ' ז.

²⁸ שם, עמ' נז-נח.

²⁹ שם, עמ' קיב.

הקטע האחרון ייחודי בכך שרבי קלונימוס מדגיש, לצד תופעת החילון בקרב בני הנוער, גם תופעה של "התחזקות" דתית וחסידית. לא מדובר בתנועה של "חזרה בתשובה" במובן המודרני, כי נערים אלה באים ממשפחות דתיות, אלא שהן "הדיוטיות" (כלומר שאבותיהם אינם בני תורה). אבל "עתה" אין גם אחד שיתקרב. ההתרחקות מתורה בתקופת השואה היא כמעט טוטאלית, אבל זה כבר נושא לדיון נפרד. ראוי לציין שדווקא בתקופה הקשה של השואה אנו מוצאים שרבי קלונימוס מתגעגע לתקופה שלפניה. עם כל הקשיים שהיו אז, מתברר למפרע שהמצב הרוחני היה יחסית טוב.³⁰

אחד הקטעים המטלטלים ביותר נמצא בדרשה לשבת תשובה תרצ"ז, שרבי קלונימוס נשא בבית מדרשו בפיאסצנא. הדרשה מתמקדת בבעיה של חילול השבת, שכנראה הייתה נפוצה אז בפיאסצנא, ובעוד בעיות רוחניות הקשורות לכך. לאחר דברים על קדושתו וחיבתו של יום השבת, רבי קלונימוס מתלונן:

כך עלתה בימינו, שבעירנו שהיתה תמיד עיר חרדית, נצטרך לדרוש בדבר חילול שבת, ונצטרך לבקש יהודים אל תשמדו את עצמכם.³¹

לדברי רבי קלונימוס, הבעיה נובעת בעיקר מתפיסה מוטעית לגבי מהותה של השבת. במקום לראות בשבת "יום של ה', יום של עוה"ב של טהרה וקדושה", כל אחד רואה בשבת רק "את השבת ליום המנוחה שלו [...] לכן לפני לא הוצרכו לדבר ולעורר בדבר שמירת השבת", מה שאין כן עכשיו. לאחר מכן רבי קלונימוס מביא תיאור מרשים של האווירה של שבת ששררה פעם בעיירה פיאסצנא:

כ"א רץ למקוה לטהר את נפשו מבלי חלי וכתם. כי כך אמרה התורה שמקוה מטהרת. ושב לביתו והדליקו את נרות השבת [...] ממש כאילו יכלו לכנות שיש ב' מיני יהודים. יהודי של חול ויהודי של שבת. וכשיצאתי מלפני שנים בלילות השבת בעיר, ושמעתי קולות שונים מחלוני ישראל. מזה נשמע קידוש, ומזה נגינה של זמירות, מזה העברת הסדרה שנים מקרא ואחד תרגום. ומזה שבחן איש את בנו בחומש או בגמרא שלמד בחדר. ונדמה שכל אלו הקולות והנגינות הקדושות כשנשמעות יחד בשמים נגינה ושיר אחד נשמע מהם [...] אין השבת דבר פשוט רק לנוח אלא טעם והרגשה עלאה יש בה. שרק בינו ובין בני סוד הוא, וא"א לפרשה ולא להודיעה לאחר [...] כל השבת הוא ענין התרוממות קדושה והרגשה עילאה, שרק ביני ובין בני אות היא לעולם וא"א לפרשה לאחר, ולא שבשבת לבד מרגיש האיש שנתעלה שוב מכפרי

³⁰ על המחקר על הגותו ופעילותו של רבי קלונימוס בתקופת השואה ראה בין משיחיות לנבואה, עמ' 43–55. מאז נכתבו עוד מאמרים חשובים, ראה ד' רייזר, דרשות משנות הזעם: דרשות האדמו"ר מפיאסצנא בגטו ורשה, ת"ש–תש"ב / רבי קלונימוס קלמיש שפירא, ירושלים 2017; J. Diamond, "The Warsaw Ghetto Rebbe: Diverting God's Gaze from a Utopian End to an Anguished Now", *Modern Judaism* 30 (3) (2010), pp. 299–311; D. Seeman, "Ritual Efficacy, Hasidic Mysticism and 'Useless Suffering' in the Warsaw Ghetto", *Harvard Theological Review* 101 (3-4) (2008), pp. 465–505.

³¹ הדרשה נדפסה בדרך המלך, עמ' שעז, ללא תאריך, אבל גם מופיעה בספרו של רבי קלונימוס שלוש דרשות, תל אביב תשמ"ה (דרשה שנייה), תחת התאריך תרצ"ז. דרשת שבת שובה תרצ"ו, שהתפרסמה בוורשה באותה שנה בתרגום ליידיש, ואחר כך כדרשה הראשונה בשלוש דרשות, מתמקדת גם בזלזול בדיני טהרת המשפחה.

לבן מלך, מגסות ובערות להתרוממות טהרה וקדושה. אלא גם בכל השבוע רשימה של קדושה זו נשארת לו [...] אבל עתה שירד השבת גם אצל שומרי השבת, שבת רק יום של מנוחה היא, ולשנות שכן. כל האיש הישראלי ירד, ויש בוגדים שגם מנסים לחלל את השבת ח"ו, כי חושבים שרק להם לבדם נמסר השבת.³²

אין כאן רק תיאור עובדתי בעל חשיבות היסטורית, אלא ניסיון לעורר געגועים ותחושה שאבד משהו יקר, וניסיון להכניס את השומע לממד חווייתי של ה"טעם של פעם" של אוירת השבת שאבדה. גורם נוסף במצב של חילול שבת הוא הבעיה החינוכית החמורה:

ועתה ישנם בחורים שכ"כ התרחקו מעם ישראל ותורתו ואינם יודעים מאומה מן התורה.³³

הזלזול בשבת הוא רק חלק מתמונה רחבה יותר של הירידה הרוחנית של הדור. רבי קלונימוס גם מביע ביקורת נוקבת על ההורים בכלל, ועל האימהות בפרט, שאינם מוחים נגד העבירות של ילדיהם, כי הם כבר התייאשו מהמצב בבית, ומגלה שקיימת אפילו תופעה של ילדים ממשפחות חרדיות הלומדים בבתי ספר נוכריים:

שמירת השבת ירדה פה הרבה לדאבוננו, לא שמירת שבת בלבד רק גם שמירת המצוות, ויש אבות אשר רואים בניהם מחללים שבת או עוברים שאר עבירות ר"ל ושוקים. ואם לפעמים מזכירים עצמם שיש בורא עולם, ולא לעולם יחיו וסוף אדם למות, ומה יענו לאחר מאה שנים ליום הדין על שרואים בניהם או בנותיהם יוצאים ח"ו לתרבות רעה ושוקים ואינם מוחים. נאנחים הם ואומרים ומה נעשה, כך הוא העולם הזה מוכרחים לשתוק ולסבול [...] ולבית יעקב אלו הנשים צריכים לאמר, הרבה הרבה ירדתן ממעלתכן, אם אז לא רציתן לתת את הנזמים, לברכה נכתב לכם עד עולם. עתה החלק הגדול מירידת התורה עליכן. רואות אתן איך בניכן בביה"ס הנכרי. ואין אתן עוזרות להקים או לקיים את ביה"ס היהודי. ומה יהיה הסוף מזה [...] דורות של הפקר. דורות ודורי דורות של מחללי שבת ועוברי עבירה ח"ו, והכל יהיה נמשך מהתרשלותכן, שלא רציתם לעמוד בפרץ ולגדל את בניכם ובנותיכם לתורה ומצוות.³⁴

המצב התדרדר כל כך עד שהגיע להתנגשות חזיתית בין רבי קלונימוס לתושבי העיר, ועקב לחצו בעניין שמירת השבת "זכה" אפילו לאיומים מצד גורמים מסוימים בקהילה:

הדבר הגיע לידי כך, עד שאני כאשר התחלתי פה לעסוק בעניני תקוני שבת, שלחו לי שילשינו עלי בעניני משרד הרבנות שלי, אבל בערים שוטים, בזה הם רוצים להפחידני, שאחדל מלעשות תקונים למצוות ה'. האם רק את משרת הרבנות בלבד מוכן אני להפקיר בעד ה', הלא גם את צוארי מוכן אני להפקיר [...] התיקונים גם העונשים שעונשים בדבר שמירת שבת הם כמו

³² שם, עמ' שעז-שעח.

³³ שם, עמ' שעט.

³⁴ שם, עמ' שעט-שפ. על יחסו של רבי קלונימוס לנשים דנתי ב"עיונים בשיטתו הרוחנית", עבודה לקבלת תואר שני, טורו קולג', ירושלים תשס"ג, עמ' 10-12.

התוכחה בתורה [...] כונת התורה לקרב את ישראל שלא יעברו ולא יענשו. אף אלה שעברו עד עתה כונתנו לקרבם שמעתה ישובו.³⁵

רבי קלונימוס מסיים קטע זה של הדרשה בהשוואה בין היהודים והנוצרים ויחסם הרציני יותר של הנוצרים ל"יום השביתה" שלהם:

אוה"ע שיום השביתה שלהם הוא רק יום מנוחה כ"כ משתדלים לשמור אותו, עד שאפילו ליהודי אינם נותנים לחללו, מפני שיודעים שהגוי כשיחלל את יום השביתה שלהם את כל עמם שובר ומחלל הוא, ואנו ישראל שיום השבת שלנו יום קדושה הוא, ימצאו יהודים שהם בעצמם יחללוהו [...] פה בעירנו בתורת רב, כשרואה אני כזאת, לא שנאה מתעוררת בקרבי. רק רחמנות על הבן הזה ששורף את נפשו באש.³⁶

ומה הוא הפתרון? אין ספק שבראש ובראשונה יש צורך לחזק את החינוך התורני, ובין היתר גם את מעמדם של ההורים והמחנכים. בנוסף לכך רבי קלונימוס גם מציע להקים חבורות של לימוד תורה בשבת:

למה תעבור את השבת לריק עשו לכם חבורות ללמוד בהם. אותם שיכולים ילמדו יחד בעצמם, ושאינם יכולים יקחו להם רבי והוא ילמד עמהם חומש משניות מדרש עין יעקב וכו'. גם הבחורים לא יתביישו לעשות חבורות כאלה. בושא היא ללכת בטל ולדבר כל השבת דברים בטלים [...] כל יהודי פיאסצנא צריכים להתחבר לחבורות ללמוד בשבת. בין הזקנים בין הבחורים [...] הלמוד בחברה נעים מאשר הלומד יחידי [...] ומה שלא יעלה ביד היחיד תעלה ביד החברה לגמור וללמוד.³⁷

בדרשה הנ"ל אנו שומעים הדים מדרשת שבת שובה שנשא רבי קלונימוס שנה לפני כן, בשנת תרצ"ו.³⁸ שם בנוסף לחילול השבת ובעיית החינוך רבי קלונימוס תוקף בחריפות גם את ה"השכלה" ואת המפלגות החילוניות. הוא מזכיר עוד תחומים שבהם הוא רואה התנהגות דתית בלתי הולמת, וביניהם הכשרות,³⁹ טהרת המשפחה וחוסר צניעות בלבוש הנשים, כולל זלזול בכיסוי ראש. הוא גם מזכיר בעיה של שנאת

³⁵ דרך המלך, עמ' שפ.

³⁶ שם. ביקורת בסגנון דומה נמצאת גם בספרות ההלכה של האחרונים מאותה תקופה. לדוגמה ראה ערוך השלחן, תל אביב (ללא שנה), אורח חיים, ג, תקנא, כג.

³⁷ דרך המלך, עמ' שעח-שעט. ראה גם על היחס בין היחיד ובין הכלל במסגרת הקבוצות לעבודת ה' של רבי קלונימוס, בני מחשבה טובה), עמ' 54-59. ראה גם צו וזרוז, פרק מה.

³⁸ הדרשה הודפסה באידיש על ידי "חברי הקהילה העברית דפיאסצנא" בוורשה תרצ"ו, ואחר כך על ידי "ועד חסידי פיאסצנא" בתל אביב ללא ציון תאריך, ולבסוף בתרגום לעברית כחלק משלוש דרשות (לעיל, הערה 31), עמ' ה-לא.

³⁹ על הזלזול בכשרות בכלל, ועל צריכת בשר לא כשר בפרט, על ידי יהודים בערים הגדולות בפולין בשנות השלושים ראה א' קניאל, "בין חילונים, מסורתיים ואורתודוקסים: שמירת מצוות בראי ההתמודדות עם 'גזרת הכשרות', 1937-1939", גלעד כב (תש"ע), עמ' 75-106.

חינם בקרב יהודי פיאסצנא, נושא שהוא חוזר אליו גם בדרשת שנת תרצ"ז.⁴⁰ בנוסף לניסיון להשפיע על הפושעים ב"דרכי נועם" רבי קלונימוס גם דורש מהקהל להפעיל עליהם לחץ חברתי של "הרחקה".⁴¹ גם בספרו "מבוא השערים", שנכתב בערך בשנת תרצ"ז, הנושא של ירידת החסידות, ובמיוחד בקרב הנוער, ממשיך להיות מרכזי.⁴² כאן רואים שבנוסף להשפעה רוחנית של ההורים על ילדיהם יש גם השפעה (במקרה זה שלילית) של הנוער על הוריהם. ההורים לפעמים אפילו נתקפים בדיכאון עקב ההתדרדרות הרוחנית של ילדיהם, ובסופו של דבר זה גורם גם לירידה רוחנית אפילו אצל ההורה החסיד:

ישנם זמנים שאין האיש ישראל יודע אם חי הוא, ועל בנינו ובנותינו קם השטן בדמות מפלגות, להרעיל את נפשם ולטמא את גופם במינות ושאר עברות מזהמות ומגנות רחמנא ליצלן. ישנם בתים שבשעה שהאב הבא מן המקוה והתפלה מלובש במלבושי שבת בליל שבת, רוצה להתעורר בלהב קדושת ד' וקדושת השבת בעשית הקדוש, בנו בשעה זו מעשן פאפיראס רחמנא ליצלן, או קורא ספר מספרי עגבים המטמאים מנפש ועד בשר רחמנא ליצלן, או משיחים הבנים זה עם זה מהטינופת שקראו או ראו בבתי טיאטראות [...] והאב הרואה, לבו מתכווץ ומחשבותיו מתדלדלות, מכל התלהבותו נופל ומשמחת רוממותו מתעצב, מתחלה כועס ומתמרמר אף קץ בחייו, וברבות הימים מתרגל בנפילתו [...] ואם לפעמים יזכור את ימיו העוברים שהיה אברך חסיד בן תורה ורוצה להתעודד ולהתעורר, שוב נופל.⁴³

עוד בעיה המחלישה את החברה החסידית היא אי ההבנה הבסיסית בהגדרת המושג "חסידות", ומה היא דורשת מה"חסיד":

אם ירצה מי להיות חסיד על ידי שילמד בספרים, ויבין בדעתו לבד את החסידות, ולא יעשה את עצמו [...] לחסיד, אז אף בקצה החסידות לא יגיע, וכן גם אם לא יסע אל הרבי [...] ואת יחודים הללו לא יעשה, גם הוא אינו חסיד. וירידת החסידות בדורנו, עד שישנם גם הרבה חסידים שלא ידעו מהי חסידות.⁴⁴

על מנת לשפר את המצב הזה כתב רבי קלונימוס בהרחבה בספריו, ובמיוחד ב"מבוא השערים", על ההגדרה של החסידות, כולל הנושא של הנסיעה לרבי שהוזכר כאן. לדעתו של רבי קלונימוס, החברה החסידית נחלשה גם בגלל מחסור באברכים. הבעיה נבעה בעיקר מהמצב הכלכלי החמור וחוסר היכולת של ההורים לתמוך בבניהם וחתניהם כדי שימשיכו ללמוד תורה

⁴⁰ דרך המלך, עמ' שעה-שעו.

⁴¹ שלוש דרשות, עמ' יט, כב. דוגמה דומה לגישה קשוחה זו נמצא באיגרת שנכתבה בשנת תר"ץ. שם הוא מייעץ לאברך שאחותו נעצרה כקומוניסטית לא להשתדל עבורה, "אם באמת כ"כ גרועה היא". זכרון קודש לבעל אש קודש (לעיל, הערה 9), אגרות, עמ' 9. יש לציין שדוגמאות אלה נראות לנו כ"יוצאות מן הכלל שמעידות על הכלל" של גישה כללית "מקרבת" יותר של רבי קלונימוס.

⁴² לא הבחנתי בהבדלים משמעותיים בנושא זה בין ספרי רבי קלונימוס עצמם. ההבדלים בין הספרים קשורים יותר להבדלי גיל ורמה של הקורא. ראה גם א' שביד, בין חורבן לישועה, תל אביב 1994, עמ' 110.

⁴³ מבוא השערים, עמ' מא, א – מא, ב.

⁴⁴ שם, עמ' לט, ב.

גם לאחר הנישואין, וגם מהעלאת גיל הנישואים. אבל יחד עם הבעיה הכלכלית, להורים הייתה בעיה בסיסית בתפיסה. לו היו ההורים מבינים את חשיבות הדבר, הם היו ממשיכים את המנהג של "אכילת הקעסט" (ראה לעיל, הערה 15). אבל ההורים לא הבינו את זה, וזה היה גורם נוסף למחסור באברכים ולהחלשת הקהילה. לדעתו של רבי קלונימוס, חידוש ה"קעסט" היה חיוני ביותר:

מלפנים היתה כל עקר החסידות בהאברכים, הם ישבו זמנים רבים אצל רבם, מרוחו עליהם האציל ואת עצמם בחסידות קדשו אף את סביבותיהם [...] מפני שהיו פנוים יותר כי היו סמוכים על שלחן חותניהם, ומן הבחורים קדם נשואיהם לא לקחו ליסוד החסידות מפני שעוד קטנים היו כי אז בני ט"ו וי"ח נשאו [...] ודוקא בנשוי עקר החסידות. אם כן גם עתה שמצוק העתים לדאבוננו ובעונותינו הרבים הבחורים מתאחרים להנשא, טוב הדבר וישועת ד' היא שהם עוסקים בחסידות, אבל את מקום האברכים אין הם ממלאים, ואם חס ושלום לא יהיו לנו אברכים הפנוים לעבודת ד' על ידי החסידות, כל החסידות תהיה חס ושלום מתמעטת וחסרה.⁴⁵

רבי קלונימוס מסיים את ספרו זה בקריאה נרגשת לחזק את מעמדם של האברכים על ידי חידוש הקעסט:

ומעתה אתה אברך חוץ מזה ששמעתה מזוה"ק ע"פ סוד,⁴⁶ גם בעצמך כבר הראת לדעת שהחסידות רק באברכים תלויה, כי לעבוד את ד' בשב ואל תעשה לבד, שלא לעבור עבירות ולקיים המצות, מוכשרים הזקנים יותר מן האברכים, אבל להכניס את כל חמימות התרגשות, התפעלות אף הדמיון האנושי אל בית ד' [...] האברכים הכח העלומים בעלי החמימות, התרגשות, התפעלות ודמיון אנושי יותר מוכשרים. והאם עבודה כזו עם תרגוליה, אפשרים, אם לא לאברכים על שלחנות אביהם פנוים מכל מלאכה ומסחר [...] את הקעסט בעזרת ד' צריכים לחדש, ואברכים חסידים צריכים לעשות, ואת החברייא ליסד, את כל העולם לקדש ומעינות הבעש"ט זצ"ל החוצה יפוצו ואת ביאת המשיח בחמלת ד' בזה נקרב. ומעומק לבי אני מתחנן לד', אנא אב הרחמן המרחם גם על בניו השפלים [...] וראו כל עמי הארץ כי שם ד' נקרא עלינו ויאמרו ד' אלקי ישראל מלך ומלא כל הארץ כבודו.⁴⁷

המעלה הרוחנית של האברכים אינה נובעת בעיקר מגילם ומבגרותם. בכך יש לזקנים יתרונות מסוימים עליהם. אלא מעמדם כנשואים צעירים, בנוסף לזמן שיש להם להפנות ללימוד ולעבודת ה', גם מעניק להם יתרון חשוב בתחום הרגש, החמימות והדמיון, ומכשיר אותם במיוחד לסוג העבודה שרבי קלונימוס מבקש להנחיל.

בהקשר של התוכנית להתמודד עם המצב הירוד של החסידות, רבי קלונימוס דן בנושא של "החברייא הקדושה" (קבוצות לעבודת ה'), שלדעתו חייבים לחדש על מנת לייצר חברה חסידית אמיתית. מדובר בחבורות של חסידים מבקשי השם שייפגשו בסודיות כמה פעמים בשבוע על מנת ללמוד תורה ולעבוד

⁴⁵ שם, עמ' לו.

⁴⁶ ראה שם בשם הזהר לפרשת נשא: "אדם כללא דדכר ונוקבא [...] דמאן דאתחבר דכר ונוקבא אקרי אדם [...] שמלפנים היתה כל עיקר החסידות בהאברכים". זה הסוד שרבי קלונימוס מרמז אליו כאן, שרק אברך נשוי מסוגל לעבוד את ה' על דרך החסידות כראוי. על יחסו של רבי קלונימוס לחכמת הקבלה בכלל, ולספר הזהר בפרט, ראה לעיל הערה 6.

⁴⁷ שם, עמ' נט, א.

את ה' ביחד, לפי השיטה החסידית המיוחדת של רבי קלונימוס.⁴⁸ עוד דרך לחזק את החסידות היא לשפר את מצב הנסיעה לחצרו של הרבי. חסידים רבים אינם נוסעים כלל לחצרו של רבם, ואם הם נוסעים הם עושים זאת במצב רוחני ורגשי לא מתאים, ולכן אינם מפיקים תועלת מהמפגש עם הרבי, זאת בניגוד למצב שהיה בעבר:⁴⁹

גם החסידים שנוסעים בהתקשרות ובשאיפה לקבל חסידות [...] גם אותם החסידים נסיעותם ושהיותם שם אין לדמות להחסידים ונסיעותם אשר מלפנים, ובפרט לשיבתם בבית רבם עם יתר החסידים עם פעולות עצמותם. ובשביל זה לא בלבד שעתה עצם החסידות ירד, רק גם הרבה מן פעולותיה נשכחו, ולא בלבד הפעולות הפנימיות שבתוך לב ונפש החסידים ונסתרות בקרבם, רק גם הרבה מן פעולות חיצוניות שעשו כדי לעורר את נפשם ואת התפעלותיהם הפנימיות גם כן נשכחו. ואף אותן שלא נשכחו, הרבה מהן נראות בעיני החסידים אשר בדורנו למותר ואין נותנים לב להן.⁵⁰

אחרי תיאור ארוך ומפורט של הנסיעה של החסיד לרבו בעבר⁵¹ רבי קלונימוס מסיים את הקטע בתיאור הנסיעה החסידית הנוכחית:

מתוך עצבות ונפילה זו [על המשבר הרוחני של ילדיו] יש אשר יזכיר א"ע ואומר אסע אל הרבי שלי על שב"ק, הרבה שבתות עוברים שטרדותיו וצרותיו מעבירות אותו מבלי אשר יוכל לבצע את רצונו זה. וכשכבר נוסע מתי נוסע, ביום וא"ו לעת ערב ובמוצשב"ק כבר ממהר א"ע לשוב [...] ואיך הוא שם בכל השבת, יש שבלייל שבת עיף הוא ובראשו כמו רחים רועש מרעש השוק, המסחר והבית שלו אשר נס מהם, ואינו נותן לב כי הוא חסיד ואצל רבו עתה נמצא, אף אם רבו אומר תורה, או שישן הוא אז, או אם גם ער הוא, אינו יכול לתת לב [...] אינו יודע מה רבו מדבר [...] חסידות, יראה עילאה, תתאה, אהבה, לתקן, לזכך א"ע, הרגשה, ספירות, אשר רק מרגיזים את רוחו ולא יותר [...] ובמוצשב"ק ממהר א"ע למסור את הפתקא [...] ואץ לדרכו [...] לפעמים שרעיונות עוד יותר גרועות מבהילות אותו, ורעיונות אשר קצוותיהן באפיקורסות ר"ל נוגעות [...] עתה כמו שהייתי קודם נסיעתי כן אני גם עתה. ויהי כעבור איזה חדשים וחבריו

⁴⁸ זה הנושא המרכזי בספרו "בני מחשבה טובה", ומופיע גם בפרקים שלמים בספריו "הכשרת האברכים" ו"מבוא השערים". על קבוצות אלה ראה בין משיחיות לנבואה, עמ' 151–202. בעתיד אני מקווה לפרסם מאמר מקיף בנושא.

⁴⁹ דברי רבי קלונימוס על הנסיעה לצדיק מבוססים בעיקר על דברי מאור ושמש, פרשת ויחי, עמ' קלט (בשם ר"מ מנשיכיז), ופרשת שמות, עמ' קנב. ראה גם בין משיחיות לנבואה, בפרק על היחסים בין הרבי ובין החסיד, עמ' 118–128.

⁵⁰ מבוא השערים, עמ' מב, ב – מג, א.

⁵¹ אפשר לראות בתיאור הזה סוג של תרגיל דמיון מודרך. הדמיון המודרך היה אחת מהשיטות המדיטטיביות של רבי קלונימוס. זה נושא נרחב מאוד בהגותו, ואין כאן המקום להאריך בו. על השיטה ראה בין משיחיות לנבואה, עמ' 223–238. ראה גם ד' רייזר, המראה כמראה, לוס אנג'לס תשע"ז, עמ' 110–186, וכן ר' וקס, להבת אש קודש: שערים לתורתו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, אלון שבות תש"ע, עמ' 123–165.

שואלים אותו אם שוב יסע על שבת, עונה הוא להם תירוצים שונים מבלי אשר יסע, ובלבו חושב לא ראיתי מה הועלתני אז בנסיעתי, אף בגשמיות לא ראיתי שיוטב מצבי כ"כ מאז.⁵²

מן הראוי לציין שגם האנטישמיות החריפה ששררה בפולין בתקופה זו תרמה את חלקה למצב הקשה של הקהילה:

מה נענה אנן במצבנו מצב ישראל האיום כיום, אשר צרותינו לא מאורעות הבאות רק לפרקים בלבד, רק תמידיות הן לנו, ותוקפות אותנו מן הבוקר עד הערב ומן ערב עד הבוקר. חשך השמש בעדנו, אף אויר נשימתנו הורעל ח"ו להרעיל את גופנו ולשרוף את נפשנו, כאילו אין מקום בעולם בעדנו [...] תמיד בכל צרותיו עכ"פ מקלט היה לנו [...] לא כן עתה כל העולם כמעט עלינו קם, זה את הגרזן לעיני כל אלינו ירים, וזה מן הצדה בחניתו לדקרנו יארב. זה יגרשנו ובקול רוצח צורח עלינו ירעם, לכו זרים מגבולי, וזה את דלתות ארצו בעדנו יסגור, לאמור אל תעיזו גרים גרורים את אדמתי לפסוע. כל עם במנוחתו ישקוט, בדשן ארצו יתענג ובטובה ישמח, ואנו מושחרי פנים ומבוהלי לב מטולטלים, ובפחד וצרה, בזה וחרפה נרדפים. ואין מנוס, כל רגע מסוכנה לנו, וכל בוקר בצרות חדשות מבקרנו.⁵³

בקטע הזה, שנכתב בערך בשנת תרצ"ז, כבר אפשר להבחין בניצני השואה שתבוא להרוס כליל את הקהילה היהודית בפולין. לסיום הנושא של המצב הרוחני הירוד של דורו, נביא את דבריו הנרגשים של רבי קלונימוס מ"מבוא השערים", אף הוא בערך משנת תרצ"ז:

ועתה בעונותינו הרבים חסרנו את כל אלה, ולא הרבי והחסידיים לבד יבכו את המחסר והדלות הזוה, רק גם כל בית ישראל יבכו ותזע כל עין דמע, כי תחת אשר עבודת החסידיים אשר מלפנים, עטרת תפארת ישראל, היתה בעבודה עלאה לגלות ולהלל את שם קדשו לקדש גם את כל דבר נמוך בקדשת הקדוש ישראל ולקרב את ביאת משיח צדקנו במהרה בימינו [...] עתה צריכים החסידיים עבודה עם עצמם שישארו יהודים נאמנים פשוטים, וכמה עבודה צריכים הם בביתם שגם בניהם, נשיהם ובנותיהם פשוט יקימו המצוות ולא יעברו עברות חס ושלום [...] למה זה נתפלא כל כך על העזיבה אשר במחנה ישראל על ההפקרות וחוצפת דור החדש.⁵⁴

בתיאורים אלה אנו עדים למצב שבו החברה המסורתית בכלל, והחסידיית בפרט, עומדת בסכנת התפוררות על ידי לחצים חיצוניים ופנימיים כאחד. מבחוץ היה צורך להתמודד עם המצב החדש שנוצר בעקבות מלחמת העולם הראשונה. בין תוצאותיה ההרסניות היו העברת החברה החסידיית לערים הגדולות, אנטישמיות ומצב כלכלי קשה ביותר, שבין היתר גרם לתלמידים רבים לעזוב את הישיבות בגיל צעיר מאוד. בו בזמן, השפעות ההשכלה והמפלגות החילוניות למיניהן החלו לפגוע בכל שכבות החברה, ובעיקר בנוער, העתיד של האומה. רבי קלונימוס ראה במצב זה מימוש של דברי חז"ל "בעקבתא

⁵² מבוא השערים, עמ' מא, א – מב, א.

⁵³ שם, עמ' נה, א.

⁵⁴ שם, עמ' מו, א.

דמשיחא חוצפה יסגי⁵⁵, אבל הוא לא היה מוכן להשלים עם המצב כלל ועיקר. הסימנים של המשבר נראו בחילול שבת, בזלזול במצוות כמו כשרות, טהרת המשפחה וצניעות, וגם ב"מצות שבין אדם לחברו" ובשנאת חינוך. המשבר הכללי בחינוך, ובמיוחד תהליך החילון של בני הנוער, היווה סימן למשבר חינוכי עולמי, אבל גם ביטוי למצב ההיחלשות של החסידות עצמה, שהתבטאה גם בכך שלא קיימו ערכים בסיסיים של החסידות כמו "החברייא הקדושה" ו"אכילת הקעסט". הקשר בין הרבי וחסידיו התרופף, כולל ירידה בתחום של "נסיעות אל הרבי", וכמו כן הקשר בין החסידים ובין עצמם. בסופו של דבר החסיד הממוצע לא הבין כלל מה היא החסידות, וחשב רק במונחים חיצוניים כמו לבוש. לא היו לו שום כלים להתמודד עם לחצי המודרניות ולהישאר נאמן לתורה ולעבודת ה' על פי תורת החסידות. במצב כזה לא הייתה שום אפשרות שהחסיד יוכל להגשים את הדרישות הרוחניות המרחיקות לכת של רבי קלונימוס. ללא מהפכה רוחנית-תודעתית לא היה כל סיכוי לכך, ולכן ביקש רבי קלונימוס לחולל מהפכה חסידית כללית בכל שכבות החברה.

ברור שמצב כה קשה דרש תוכנית חינוכית-חברתית חסידית חדשה. רבי קלונימוס הקדיש את חייו, מפעלו החינוכי וכתביו להכנתה ולהפצתה של תוכנית זו, הכוללת ניסיון להגדיר את החסידות באופן שיטתי וברור, ובדרך שהיא תוכל להתאים את עצמה לצרכים של החברה המודרנית מבלי לפגוע בנאמנות לערכי התורה וההלכה ובקיום מצוותיה. כעת נפנה לדיון במשנתו החינוכית של רבי קלונימוס כחלק מרכזי בתוכניתו להילחם בתופעת החילון שבדורו.

לימוד התורה וחינוך חסידי רגשי

ראשית כול חשוב לציין שמשנתו החינוכית של האדמו"ר איננה רק תגובה לבעיה. בראש ובראשונה היא נובעת מתפיסת עולם רוחנית-חסידית שלמה, וכחלק מתוכנית כוללת להתחדשותה של החברה החסידית כולה. לכן, לפני שניגש לדיון בשיטה החינוכית של רבי קלונימוס כתגובה לירידה הרוחנית שתיארנו, נעמוד בקצרה על הגישה הכללית שלו לנושא של תלמוד תורה.⁵⁶ מהו יחסה של החסידות ללימוד תורה לפי רבי קלונימוס? הוא קובע "שלא די לימוד התורה בלבד, רק צריכים גם להיות חסיד וזהו העיקר. ובמה החסידות תלויה, בלב, רחמנא לבא בעי, ובמה זוכים לחסידות וללב, ע"י מסירת נפש".⁵⁷

אין להסיק מכאן שרבי קלונימוס אינו דורש התמדה רבה בלימוד תורה, ההפך הוא הנכון, כפי שניתן לראות למשל ב"בני מחשבה טובה" ב"סדר הדרכה וכללים":

מאד מאד הוי זהיר שלא תלך בטל אף רגע [...] עשרה רגעים של בטלה יהי' בעיניך כעבירה חמורה רח"ל, בעד בטלה אתה משלם בחיך, כי הזמן שבטלת חלק של שנות חיך היה חלף

⁵⁵ חובת התלמידים, עמ' סא, על פי משנה סוטה ט, טו.

⁵⁶ על השיטה החינוכית של רבי קלונימוס ראה וקס, להבת אש קודש (לעיל, הערה 51), עמ' 243–267. ראה גם מ' הרמן, היחס לבני הנוער בחסידות בתקופה שבין מלחמות העולם, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ה, עמ' 130–170.

⁵⁷ הכשרת האברכים, עמ' כב, ב.

ועבר, ולא תחיה בו עוד [...] בטלת איזה זמן יהיה בעיניך שחתכת חתיכה מלבך והשלכתו לפני הכלבים. בשעה שאי אפשר לך ללמוד חשוב בתורה, הדרכה וחסידות, אף בשעת חזרת התפלה [...] ומכש"כ בשעה שאתה הולך בשוק תהי' מחשבתך ולבך קבועים באיזה דבר תורה.⁵⁸

גם בספר "חובת התלמידים" נמצאים קטעי עידוד רבים ועצות בקשר להתמדה וניצול הזמן, וגם לזה יש קשר ישיר לעבודת החסיד ולמצב החסידות:

מה תועיל לך חסידותך אם תבטל על ידיה מזמני התורה, ומה תרויח בנפשך המגלה אם בתורה לא תעמל, ואף אל החסידות לא תבוא, כי לא עם הארץ חסיד [...] האם מחנה החסידים אשר בכל דור ודור עניים מלומדי תורה מאשר שאר המחנות בישראל, ואם בדורות אשר לפנינו רק לא פחותים היו בני התורה אשר בין החסידים מאשר בין שאר ישראל לפי מספרם, עתה בדור הזה רואים בעליל כי עוד יגדל המספר בני תורה אשר בחסידים על זולתם. כלומר, בדור הזה היורד רחמנא לצלן, לא נפחת כל כך מספר בני התורה ולא יגדל כל כך מספר המתרחקים מה' ומתורתו מבין דור הצעיר במחנה החסידים מכפי ערך שאר מחנות ישראל.⁵⁹

ראוי לציין שרבי קלונימוס שם דגש על הלימוד "בעיון" במסגרת החינוכית גם ככלי להשגת הדבקות: "מי שלומד בעיון [...] זה הוא עיקר למוד התורה שזוכים להתדבק על ידה בה".⁶⁰ בפרק האחרון של "מבוא השערים" רבי קלונימוס עוסק בעיקר בענייני חינוך. שם יש שתי קביעות חינוכיות חשובות הקשורות למצב הנוער והחינוך הירוד של הדור. הראשונה קשורה לתוכני הלימוד, והשנייה לדידקטיקה. באשר לתוכני הלימוד, יש צורך דחוף לחבר ספרים בסגנון חדש, ספרים שהנוער יוכל יותר "להתחבר" אליהם. הם חייבים לעסוק יותר ב"רוחב" מאשר ב"עומק". זה נכון הן בקשר ללימוד גמרא, והן בקשר לחסידות עצמה:

עתה, שעיקר הדיבורים אשר צריכים לדבר בחסידות, ועיקר הספרים אשר בעלי המחברים צריכים לחבר היא בהתרחבות החסידות, יותר מאשר בהתעמקות בה. גם בנגלה שבתורה כך הוא. הן אמת שהבן תורה שכבר מלא כרסו בתורה, הוא כאשר מוצא במפרשים יותר התעמקות ורואה בגמרא, רש"י ותוספות שכליות יותר עמוקות, יותר חשקו מתעורר להתמיד בתורה, אבל האם יועילו שכליות העמוקות, לנערים העוזבים את לימוד התורה מפני שאינם רוצים או אינם יכולים להתאמץ ולהתיגע בה. והאם נתקן את עזיבתם ונקרבם לתורה ע"י שנוסיף לחבר להם חיבורים ביותר התעמקות, אם רוצים להועיל להם אז צריכים לחבר בשבילם חיבורים בהתרחבות והתפשטות התורה, שיקל להם מתחילה אף במעט יגיעה להבין את דברי הגפ"ת, ואז כאשר יטעמו ויראו כי טובה היא, גם יתאמצו ויתיעגו אף יתעמקו. כן הוא גם בחסידות, עתה צריכים להשתלשל לפי הדור, כי מה יעלה לנו כאשר נדרוש להם דברים עמוקים מרזי

⁵⁸ בני מחשבה טובה, עמ' 53.

⁵⁹ חובת התלמידים, עמ' קיט.

⁶⁰ שם, עמ' נח. לאור דבריו כאן ובמקומות נוספים בחובת התלמידים, קביעתו של סלומון אלמקיאס-זיגל שרבי קלונימוס ממליץ ש"מוטב ללמוד בשטחיות ולא בעיון כדי לא לחשוב הרבה", נראית מוזרה ביותר. ראה ס' אלמקיאס-זיגל, משנתו הדתית חינוכית של האדמו"ר ק"ק שפירא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה החופשית של ברלין, ברלין 2002, עמ' 191.

עולמות החסידות, אם לא יבינו, ואם יבינו רק בשכלם לבד תשאר הבנתם ולא יתאמצו להתקדש ולהעשות חסידים בכל עצמותם.⁶¹

המשך הדיון של רבי קלונימוס קשור יותר לאופן ההוראה מאשר לתוכן ההוראה. לפי דבריו על המחנכים לחפש שיטות חינוכיות חדשניות על מנת לקרב את התלמיד:

האין גם חובה עלינו להקל להם דרכם אל דרך הקודש, ולא בתוספת עמקות לבד בדברי קודש משלימים את חובתנו אנו עתה, אף לא בתוספת הבנה לבדה, רק גם בהרכנת הקודש אל הבאים להתקדש, ובהקלת חינוכי העבודה אל הבאים לעבוד, חובה עלינו לבקש ולמצוא לפניהם אופנים ודרכים אשר על ידם יקל להם לשוב אל קדושתנו ועבודת החסידות אשר לנו מאז. פסיעו נא פסיעה קטנה אחר פסיעה קטנה, עקב בצד אגודל, ופתאום יאירו עיניהם וישמחו לבביהם מאור התורה ונוגה החסידות אשר יבהיק לפניהם.⁶²

כאן ניתן לראות את החוש הפדגוגי של רבי קלונימוס, שעל מנת לקרב את התלמיד מוכן "להתפשר", לפחות בתחילת הדרך, על מנת להקל עליו ולמשוך אותו. גם זה קשור לאופי ה"עממי" של החסידות על פי תפיסתו. אילו התעניין רק בחינוך לבני עלייה לא היה עליו לחפש דרכים חדשות כדי למשוך גם תלמידים חלשים. אבל מכיוון שהוא אינו מוכן לוותר על אף תלמיד, ורוצה לשמור תלמידים רבים ככל האפשר במסגרת הישיבה למשך הזמן הארוך ביותר האפשרי, אין הוא מפחד מחידושים, לא בתוכני החינוך וגם לא בשיטות ההוראה.

עיקר דיון הפדגוגי של רבי קלונימוס נמצא בהקדמה לספרו "חובת התלמידים", הנושאת את הכותרת "שיח עם המלמדים ואבות הבנים".⁶³ נעיין בכמה מהדיונים בהקדמה זה. נתחיל בהגדרתו של רבי קלונימוס את המונח "חינוך":

⁶¹ מבוא השערים, עמ' נד, ב. מעניין שחלק מהטיעונים של רבי קלונימוס כאן בקשר להוראת הגמרא עדיין נשמעים היום בדיונים ערכיים ופדגוגיים בתחום החינוך, בעיקר בקשר להוראת התלמוד בישיבות התיכוניות. אין כאן המקום לדון בנושא החשוב הזה, וראה: Z. Blobstein (Leshem), "The Spiritual System of the Rebbe of Piaseczneh: Implications for Contemporary Jewish Education", in: D.J. Derovan (ed.), *Spirituality Today*, Jerusalem 2002, https://www.academia.edu/30399325/The_Spiritual_System_of_the_Rebbe_of_Piaseczneh_Implications_for_Contemporary_Jewish_Education.pdf. באשר לספרי חסידות שאולי עונים על הדרישה של רבי קלונימוס לספרות חסידית קלה ונגישה יותר אפשר לציין את הספר שלו "חובת התלמידים". גם חלק מספריו של ר' הלל צייטלין, וספר "תנאי הנפש להשגת החסידות" של הרב מנחם אקשטיין נכללים בקטגוריה הזאת. על ר"ה צייטלין ראה בין משיחות לנבואה, עמ' 196–216. על ר"מ אקשטיין ראה ד' רייזר, המראה כמראה (לעיל, הערה 51), עמ' 225–236. בדור שלנו אפשר להצביע על ספרי "נתיבות שלום" לאדמו"ר מסלונים שממלאים תפקיד זה, ובמידה מסוימת גם על התרגומים הרבים של ספרי חסידות לאנגלית ולשפות נוספות ועל מפעלי הפצת הספרים של חסידי חב"ד וחסידים ברסלב, שבין היתר גם מוציאים לאור ספרות חסידית "עממית".

⁶² מבוא השערים, עמ' נה, ב.

⁶³ מעניינת העובדה שרבי קלונימוס הדפיס הקדמה זו יחד עם הספר, וכנראה לא חשש מהאפשרות (הסבירה ביותר) שגם התלמידים יקראו אותה.

שלמה המלך אמר במשלי (כב, ו) חנוך לנער ע"פ דרכו גם כי יזקין לא יסוד ממנה. זה הוא עיקר החנוך שלא בלבד בשעה שהנער נער ויד אביו עודה תקיפה עליו ישמע לו ויעשה כמצותיו, רק גם כשיגדל והוא ברשותו, אף כי יזקין לא יסור ממנה. כי החנוך לא צווי לבד הוא, שמצוה את בנו או תלמידו עשה כך וכך, גם לא הרגל בלבד הוא, שמרגילו לעשות מעשים טובים, יותר גדול ויותר פועל מן הצווי ומן ההרגל הוא החנוך, ושני אלה הצווי וההרגל רק כלי תשמישו הם [...]. כדי לחנכו בדרך ה'. כי את תיבת חנוך [...] הוא לשון התחלת כניסת האדם או כלי לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה [...] על ההכשרה אשר נמצאה בכח בקרב האדם למלאכה זו או זו [...] תיבה לעצמה היא תיבת חנוך, ונאמרה על הוצאת ההכשרה אשר באדם או בכלי מן הכח אל הפועל, אם לא מוציאה תשאר בהעלם וצריכים אנו להוציאה ולחנך את האיש הזה שיעשה לבעל מלאכה זו [...].

וכשנאמרה תיבה זו על חנוך הבנים, אז הכונה היא לגדל ולפתח את טבעו והכשרתו של הילד שנמצאה בו במדה קטנה או בכח ובהעלם לבד ולגלותה. וכיון שהאיש הישראלי עוד בילדותו רוח ה' נשמת ש-די טמונה וגנוזה בו, צריכים לגדל ולחנך אותו להוציאה לגלותה ולהפריחה והיה ליהודי נאמן עובד את ה', בתורתו מעצמו יחפץ, ומדרכו גם כי יזקין לא יסור, והמצוה אף המרגיל אינו בטוח שהבן או התלמיד המצווה והמתרגל יעשה כמצותו, גם כשיגדל ויהיה ברשות עצמו. ועל זה צוה שלמה המלך חנוך לנער וכו', תחנכו, אל קרבו תחדור, ואת קדושת ישראל אשר בו בהעלם תגלה, ורק אז גם כי יזקין לא יסור ממנה.⁶⁴

כאן ניתן לראות כמה הבחנות והגדרות חשובות לא רק לגבי השאלה מה הוא החינוך, אלא גם מה אינו חינוך. החינוך, לפי ספר משלי, נמדד לפי התוצאות לתווך ארוך: האם התלמיד יישאר יהודי נאמן ובן תורה גם לאחר שיעזוב את המסגרת החינוכית, או לא. לכן, הוראה שטחית המבוססת על "ציווי" או על הקניית "הרגלים" לתלמיד אינה באמת חינוך, כי היא תקפה רק כל עוד התלמיד נמצא עדיין ברשות הוריו או מוריו. כשהוא יגדל לא יהיה מי שיצווה עליו ללמוד תורה, להתפלל ולקיים מצוות. לגבי ההרגל, הוא טוב למסגרת שבה אין התנגשות חזיתית עם דרישות מתחרות, אבל בחור ישיבה שלומד תורה רק מתוך הרגל ולא מתוך דחף פנימי לא ימשיך ללמוד כשיהיה עסוק במלחמת הפרנסה וכדומה.⁶⁵ לא כן ה"חינוך" האמיתי, שהוא מבוסס על גילוי הנשמה האלוקית של הילד והפיכתה מפוטנציאל טמון למציאות גלויה וממשית. רק אז יהפוך התלמיד ל"יהודי נאמן עובד את ה', בתורתו מעצמו יחפץ", וימשיך כך גם כשיהיה מבוגר ברשות עצמו.

הקושי ביישום רעיון חינוכי נשגב זה נובע מהמצב המיוחד של הדור הצעיר. רבי קלונימוס מנתח את המצב הפסיכולוגי של הילד בדורו, ומסיק מניתוחו השלכות ברורות לגבי קשיי החינוך ופתרונם:

⁶⁴ חובת התלמידים, עמ' ז-ח.

⁶⁵ על המוטיבציה הלימודית של בחורי ישיבה בכלל, ושל "מתמידים" בפרט, ראה מאמרו של מ' ניסן, "תפיסת הראוי כבסיס הנעה: חקר מקרה הישיבה", בתוך: מ' ניסן וע' שרמר (עורכים), מעשה בחינוך; קובץ מחקרים לכבוד שלמה פוקס, ירושלים תשס"ה, עמ' 417-442.

עלינו לבאר בראשונה מה החלוק בין דור לדור, למה בדורות הקדומים לנו כל חנוך שהוא היה מועיל, תלמידי כל מלמד ובני כל אב רובם ככולם היו עובדי ה', ולא כן עתה. הסבה הפשוטה והעיקרית היא, שהנוער קם וחושב את עצמו לאיש בטרם בא מועדו. לא השערה בדויה אנו אומרים בזה, כי גם כל העולם מקונן עתה על זה,⁶⁶ ולא את הטעם והסבה באנו בזה לבאר, למה קם הנוער, אבל כך היא העובדא, רוח שטות זה עבר על בני הנוער לחשוב את עצמו לאיש בדעת ורצון, בעוד בו דעת מהופך ורצון בוסר ומר, ועוד הודיעו לנו חז"ל מראש (סוטה מט ע"ב) בעקבות משיחא חוצפא יסגא...

ושתים רעות נמשכות מזה, א' שבשביל זה על כל מדריך מלמד ומחנך מביט הנער כעל עריץ זה, שבא למשול עליו ביד חזקה ולשלול ממנו שלטון עצמותו דעתו ורצונו, ומין התנגדות אף שנאה מתעוררת בקרב הנער פנימה, אל מלמדיו ואביו, עד שאינו נותן לב לשמוע את דבריהם ואיך לקלטם בלבו, רק איך להתפטר מהם ולצאת מן ידיהם.

והב' שאפשר גדולה פרצתה מן הא' היא, שבראשונה שאישיות הילד ועצמותו לא מהרו להתגבל ולהתגדל בעודו בוסר, גם הרגשותיו ודעותיו ובכלל כל השקפותיו ושאיותיו לא מהרו להתפתח קודם זמנו, מין נייר חלק היה הילד בנפש טהורה לקבל את הצורות ואת הדבורים אשר ירשמו עליו מוריו ורבותיו, והם באמת ספו לו כתורא, ולא דבורים בלבד רק גם את נפשותיהם בו הכניסו ועל נפשו חרתו. והיה כאשר התחילו אח"כ נצני נפש הילד הרגשותיו ושאיותיו מעט מעט להתנוצץ, מצאו כבר נער דשן בדושנה של תורה ושמן משמן משחת קודש, והיו הן נצני הרגשותיו ושאיותיו עוד לכח מוסיף ולנשמה יתירה להצמיח ולהוסיף על התורה ועבודת ה' אשר הכניסו בו רבותיו, בהם התחנך ובקדושתם התגדל. לא כן עתה שאישיות ועצמות הילד ממהרת להתגבל ולהתגדל קודם זמנו גם שאיותיו ודעותיו והשקפותיו ממהרות להתפתח בעודן בוסר מרים וארסיים, ובהן מתחיל הוא להתבונן ולחקור בכל דבר (אף בדברים שאסור לו) כאיש לעצמו, ולהתרגש ולהתפעל בהתרגשות לא מבושלה, והאם אפשר שמן הדעת שלו וההתרגשות והתפעלויות ארסיות, תתקמנה שאיות והשקפות לא פסולות ורעולות.⁶⁷

לפי הבנת רבי קלונימוס, בדורו קשה להצליח בחינוך הבנים הרבה יותר מכפי שהיה בדורות עברו. ומדוע? לפי תפיסתו עיקר הבעיה של הדור הצעיר נובע מתופעה פסיכולוגית של "התבגרות בוסרית".⁶⁸ ילדים מגיל צעיר רואים את עצמם כמבוגרים. רבי קלונימוס מזהה שתי השלכות חינוכיות הרסניות ביותר שנובעות מהמצב הזה. הראשונה היא שהתלמידים אינם מוכנים עוד לקבל את מרותם של הוריהם ומלמדיהם. המבוגרים נראים בעיני הילד כרודנים אכזריים שכל מגמתם להפריע לילד לחיות את חייו לפי רצונו. ההשלכה השנייה, שלדעתו של רבי קלונימוס אפילו קשה יותר מהראשונה, היא שמכיוון שהילד רואה את עצמו כמבוגר אין הוא מוכן לקבל את הערכים והדעות של הדור הקודם. הוא

⁶⁶ מכאן רמז ברור שרבי קלונימוס קרא ספרי פסיכולוגיה או ספרי חינוך, או שלפחות קרא מאמרים פופולריים שעסקו בנושאים חינוכיים כלליים.

⁶⁷ חובת התלמידים, עמ' טו-ז.

⁶⁸ כיום, בעידן האינטרנט, המצב נראה קשה פי כמה מזה שתיאר רבי קלונימוס.

כבר מחליט לעצמו, לפי תפיסתו הילדותית, מה נכון ומה לא נכון. במצב כזה קשה מאוד למחנכים להשפיע על התלמיד ולהחדיר בו את ערכי התורה והחסידות. פתרונו של רבי קלונימוס לבעיה סבוכה זו הוא מקורי ומפתיע. יש להעביר את שרביט החינוך ואחריות ההדרכה הרוחנית מהמחנך אל התלמיד עצמו:

לא די ללמד את הנער רק שחוב עליו לשמוע לקול המחנך ותו לא, כי לא יועיל בזה בלבד, כי לסוף יראה את רבו למתנגדו ועריץ זר עליו כנ"ל. העיקר הוא להכניס בלבו דעה זו, שידע שהוא, הנער בעצמו הוא עיקר המחנך, לא קטן ונער הוא, רק נצר מטע ה' בכרם ישראל הוא, ועליו הטיל ה' חוב זה לגדל ולחנך את נצר זה, את עצמו לעץ גדול עץ החיים ולעשותו לעבד ה' צדיק וגדול בתורה.⁶⁹

רעיון זה, שעל התלמיד לקחת אחריות על עצמו, ובעצם על עתידו של כלל ישראל, הופך לרעיון מרכזי לכל אורכו של ספר "חובת התלמידים". פעם אחר פעם רבי קלונימוס מזכיר לתלמיד את חובתו לעצמו ולעמו, ודורש ממנו להפוך את ה"בגרות" שלו לדבר ממשי וחיובי בכינונו של דרכו כבחור ישיבה חסידי.⁷⁰ ובכל זאת, ההורה והמורה כמובן אינם נעלמים משדה החינוך. חלק מאחריותו של התלמיד לחנך את עצמו הוא גם להפנים את תורתם. ואיך עליהם להעביר לו אותה? נסיים בדיון קצר במרכיב העיקרי של החינוך החסידי לדעתו של רבי קלונימוס, והוא החינוך הרגשי. לא מדובר רק בתכסיס חינוכי לתפוס את התלמיד. לפי רבי קלונימוס נושא הרגש הוא מרכזי בעבודת ה' החסידי,⁷¹ ולכן הדרכה בדרך זו חייבת להתחיל מגיל צעיר:

זהו העיקר בתורת החסידות שלא יסתפק האיש בשכלו לבד אשר קובע בעבודה, כי ההתקשרות אשר בשכל לבד אינה קשר של קיימא, יכול הוא לשעבדו ולדעת ברור בשכלו שרק את ה' צריך הוא לעבוד בכל פרטי מחשבה דבור ומעשה שלו, ומ"מ לבו וכל גופו רחוקים, את כל נפשו וחיות גופו צריך הוא לקשר, צריך לחדור אל נפשו להעלותה ולעוררה שתתלהב בכל מצוה בתורה ובתפלה, תתענג בעונג רוחני ותשמח בה, וכשמקשר גם את נפשו אף היות גופו אז חוץ מזה שהמצות והעבודה שעושה, יותר עילאות הן ויותר קדושות, עוד זאת, בטוח הוא יותר שיוכל לעמוד נגד יצרו ולא יקרע מן מקור החיים ויושלך כל כך מהרה אל הבאר שחת על ידי פתוי יצרו.⁷²

⁶⁹ שם, עמ' יט.

⁷⁰ ראה לדוגמה עמ' לב-לד, לט, נט, סד ועוד.

⁷¹ ראה בין משיחות לנבואה, עמ' 66-67; וקס, להבת אש קודש (לעיל, הערה 51), עמ' 95-123. ראוי לציין שכמחצית מהפרקים בספר "הכשרת האברכים" נושאים את השורש רג"ש כחלק מהכותרת.

⁷² חובת התלמידים, עמ' כא-כב.

כאן רבי קלונימוס מתאר את העבודה החסידית כעבודה "הוליסטית" שכוללת לא רק את השכל אלא גם את הגוף והרגש.⁷³ הוא מדבר במונחים כמעט אכסטטיים של שמחה, התלהבות ותענוג בלימוד תורה, תפילה וקיום המצוות.⁷⁴

סיום

בניגוד למה שמקובל לחשוב בחוגים דתיים וחרדיים כיום, יהדות פולין עברה משבר רוחני וחינוכי חמור מאוד לפני השואה עקב גורמים רבים וביניהם עיור, עוני, אנטישמיות, תרבות מערבית וכמובן המפגש עם המודרנה, כולל ההשפעה של מפלגות וארגונים חילוניים למיניהם – ציוניים, בונדיסטיים, סוציאליסטיים ועוד. בספרי האדמו"ר מפיאסצנא אנו עדים לבעיות בתחום הדתי: זלזול בשמירת שבת, כשרות וטהרת המשפחה, חוסר הקפדה בדיני צניעות, התקפות על הסמכות הרבנית, ובעיקר – בעיות בשדה החינוך. מצד שני, חשוב לציין שרבי קלונימוס לא רק מגיב למשבר. יש לו תוכנית שלמה לחידושה של החברה החסידית על כל מורכבותה. עם זאת לדעתי חובה עלינו, המחנכים של היום, לבדוק היטב האם ניתן לתרגם את שיטתו החינוכית של רבי קלונימוס למציאות החינוכית-חברתית שלנו, ואם כן, איך מוציאים לפועל "תרגום" זה בהתחשב בהבדלים הרבים שקיימים בין פולין של שנות השלושים של המאה שעברה לבין מדינת ישראל של המאה העשרים ואחת.⁷⁵

⁷³ על ה"עבודה בגשמיות" במשנתו של רבי קלונימוס ראה מאמרי, "האור שבדפנות הכלים: העבודה בגשמיות בהגותו של רבי קלונימוס קלמיש שפירא מפיאסצנא ומקורותיו העיקריים", אסיף - תנ"ך ומחשבה ד (תשע"ז), עמ' 148–170.

⁷⁴ על ההתרגשות וההתלהבות במשנתו של רבי קלונימוס ראה בין משיחיות לנבואה (לעיל, הערה 1), עמ' 66–68. על החשיבות הפסיכולוגית של רגש ו"ריגושים" לנפש האדם ראה דברי רבי קלונימוס בצו וזרוז, פרק ט: "נפש האדם אוהבת להתרגש. לא על שמחה לבדה רק גם סתם להתרגש אוהבת היא. אף להתרגש בעצב ובכיה רוצה היא [...] חוק וצורך הנפש היא כשאר חוקותיה [...] רק האיש המשלים חקה זאת בעבודה ובהתרגשות התורה והתפילה שומר נפשו. משא"כ מי שעבודת קדשו בלא התרגשות [...] או שתבקש לה הנפש התרגשויות אחרות וזולות, אף של עבירה להשלים חקה, או שסוף כל סוף תחלה אחת ממחלות הנפש, מחוסר אחת מצרכיותיה".

⁷⁵ ראה ספרו של הרב ש"ג רוזנברג (שג"ר), בתורתו יהגה: לימוד גמרא כבקשת אלוקים, אפרת תשס"ט, וראה גם מאמרי, Z. Blobstein (Leshem), "The Translation of Chassidic Educational Philosophy Into the Contemporary Educational Landscape", פרויקט סיום בבית ספר מנדל למנהיגות חינוכית, ירושלים תשס"ג,

https://www.academia.edu/7107024/Translation_of_Chassidic_Educational_Philosophy_into_the_Contemporary_Educational_Landscape